

Antoni Tàpies i Puig

Nomenat per la Junta de Govern del dia 15 de juny de 1988. Fou investit el dia 15 de novembre de 1990.

L'art modern, la mística i l'humor

Les reaccions humanes davant del misteri de la vida són molt variades. El misteri provoca la por, la rebel·lia, la submissió reverenciosa, l'assaig d'esbrinar-lo, de fer-lo propici, d'organitzar-lo... En la nostra civilització ha abundat la creença que aquestes reaccions són a l'origen de dos grups importants d'impulsos que fins fa poc s'han tingut per antagònics. Dit a molt grans trets, recordem que d'una banda hi ha els impulsos que alguns qualifiquen d'intuïcions misticoreligioses. De l'altra, els que porten a les construccions rigoroses de la ciència. Però avui s'ha descobert —i se n'ha parlat sovint en els últims temps— que aquestes agrupacions, lluny de considerar-se antagòniques, sembla ser que són complementàries i inseparables en tot ésser humà.

Amb això no es vol dir que, d'aquestes reaccions davant del misteri, només n'hagin sortit elevades elucubracions misticoreligioses i grans sistemes científics. D'aquestes, també en són fruit les diferents formes del món de la poesia, de la pintura, de la música... I igualment en surten les variades actituds quotidianes, en aparença, senzilles, que poden constituir tot l'art de viure: des de les formes d'estimar fins al joc dels infants, de les rialles dels pallassos a l'art de fer un ram de flors, un vestit o una casa.... Per això hom diu que les situacions i els objectes més trivials, com en algunes òperes de Mozart, en els escrits de Txèkhov o en les natures mortes de Morandi, de vegades també poden suggerir-nos sentiments i reflexions de diversa profunditat metafísica i ontològica.

Activitat humana i sentit transcendent

En el seu origen, i en unes civilitzacions més que en altres, aquest impuls i activitats han conviscut amb naturalitat i, fins i tot, s'han confós. En efecte, el desig, posem per cas, de propiciar-nos les forces desconegudes de la Natura, recordem que tant ha donat naixement a la màgia com a l'art de la medicina o a la tècnica de fer calendaris. De la por i l'instint de cercar protecció, tant n'ha sortit la pregària com l'expressió poètica, els rites agraris, la pintura o l'organització política. Els impulsos místics i religiosos formats al voltant del misteri, del sagrat o del diví —que de moltes maneres se l'ha anomenat— amb tots els seus mites, símbols, cosmologies, ritus... hi ha hagut moments que han estat omnipresents i inseparables de tota activitat humana; i l'art, com és sabut, n'ha constituït sempre un vehicle de primera magnitud.

Molts convenen que el misticisme religiós ben dosificat pot ser de gran ajuda per trobar sentit a la vida, per inspirar el respecte i la solidaritat necessària entre els homes i l'harmonia entre aquests i la natura. Ara estem lluny, és evident, d'aquells "revolucionaris" que consideraven el misticisme com a contrari al món del futur, com "la deïficació passiva de la naturalesa, una ganduleria aristocràtica, l'ensonyació i la llacrimositat", com el qualificava Trotski. Però no hem d'oblidar que, quan s'ha desequilibrat la balança i la visió misticoreligiosa, s'ha mostrat intransigent d'obscurantisme i crueltat. ¿Cal demostrar, però, que també pot succeir el contrari i que el desequilibri ens vingui per l'excessiva preponderància del costat material i per l'oblit dels valors espirituals i morals? És un perill que avui es coneix prou a l'anomenada civilització occidental; i precisament portat, com s'ha dit tantes vegades, per la mateixa dinàmica del tipus de creences religioses i filosòfiques duals que han predominat fins ara en la nostra civilització, amb les seves velles separacions entre esperit i matèria, ànima i cos, religió i ciència, entre el servir a Déu i el servir a Cèsar. Són creences que potser ens hauran proporcionat un desenvolupament material espectacular però no hi ha dubte que, com diu Joseph Needham, també ens ha dut a una mena de període medieval invertit en què l'excés de científisme i tecnologia estan arribant a fer-nos témer per la continuïtat de la vida sobre el planeta (1).

En l'actualitat no solament tot ens parla com mai de la necessitat de retrobar un complement espiritual als abusos del positivisme científista, de la tecnologia anàrquica i del groller materialisme agressiu i masclista que predominen, sinó que és la mateixa ciència la que ho reclama. Especialment diversos físics de gran prestigi en els últims anys han fet referència a aquest canvi de la ciència més recent. S'ha de rehabilitar la imatge de la ciència, ens vénen a dir, mostrant que pot existir una necessària harmonia entre la visió dels místics i la dels físics. Perquè avui se sap que la física va molt més enllà del materialisme i la mera tecnologia a la qual abans s'associava... Amb les seves descobertes recents, la física també pot ser "un camí amb cor que ens porti cap a un coneixement espiritual i cap a una realització personal." (2) Després de la física quàntica, de la nova biologia, de la psicologia analítica, de la neuro i la psicofisiologia, de l'ecologia o de l'antropologia recents, en la visió de la realitat ja no es poden negligir els missatges simbòlics del nostre esperit, per delirants que semblin de vegades, que ens donin la possibilitat d'apropar-nos a un model d'univers, lluny tant de la miopia materialista com de l'espiritualisme naïf.

Les societats industrials i el "coneixement del sud"

L'art del segle XX, en els últims anys, ha estat molt sensible a aquests canvis i ha comprès que en els nostres temps és molt important treballar dins d'aquests nou marc unitari que recuperi el sentiment místic, simbolista, cosmològic, interdisciplinari, ecumènic... Gràcies als avenços científics ara entenem que "tot fenomen humà conté i produeix significat" i que en gran part, a través dels fenòmens humans de la imaginació, dels processos de simbolització i, a voltes, fins dels punts de partida falsos d'observació, hem arribat als confins més llunyans del coneixement. Com des de fa un temps s'està divulgant, ara alguns troben aquestes formes del saber en allò que se'n diu "coneixement del sud" o del *pathos*, el qual es creu que pot complementar els defectes dels tipus de saber de la ciència clàssica i de les societats industrials (3). Els països del sud, doncs, so solament ens preocupen perquè necessiten ser alliberats de l'explotació econòmica i política de què són víctimes. Avui també s'ha comprès que molts dels seus sabers i de les seves expressions culturals són un tresor que cal preservar perquè pot ajudar-nos a sortir del perill d'uniformització cretinitzant que ens amenaça en el sistema de vida dels països del nord.

Sigui com sigui, no ha d'estranyar que l'artista modern, sobretot a partir del surrealisme, s'emmiralli en aquelles savieses i personalitats tant del passat com del present que s'apropen a aquest sentit. Que, per començar, en el món de la cultura se senti avui tanta curiositat per les savieses i les religions no duals d'Orient i pels costums de certs pobles considerats primitius i de l'anomenat Tercer Món, amb tots els quals la ciència moderna sovint es troba més identificada que amb l'ortodòxia oficial judeocristiana d'Occident. O que, dins la nostra tradició, pels enigmàtics camins de l'art i la poesia, ara convisquin autors que fins fa poc en l'educació clàssica i en les societats industrial s'haurien trobat forassenyats i que estaven totalment marginats. Que, com va fer Breton, avui es pugui parlar amb naturalitat de "l'alta ciència" de la càbala al costat de l'estranya metafísica d'un Jean-Pierre Brisset o de la patafísica de Jarry (4). Que ara, entre els nous pensadors sonin sovint des dels fragments d'Heraclí a les doctrines hermètiques, de l'alquímia al mestre Eckart, de la filosofia de la natura franciscana a Robert Fludd, de sant Joan de la Creu a Jacob Böhme, de Paracels a William Blake, d'un cert esoterisme cristià a Della Porta, Boscovich, Vico, alguns romàntics alemanys o Teilhard de Chardin. I que en la cultura moderna, és clar, torni a tenir una excepcional importància el món del nostre Ramon Llull, precisament mestre de molts d'aquells i que per això, entre altres raons, avui constitueix un dels grans orgulls dels pobles de parla catalana.

Ja sabem que a l'observador superficial li sembla estrany que certs poetes i artistes actuals —que, a sobre, qui sap si es declaren agnòstics o escèptics— puguin referir-se a la mística i que concretament admirin Llull. Però de fet no hi ha contradicció. Les visions místiques, que a alguns els semblen puerils i fins morboses, ni van sempre lligades a les creences i dogmes religiosos institucionalitzats, ni se les ha de considerar una descripció de l'univers que calgui prendre's al peu de la lletra. És sabut que si poden ser d'utilitat a l'home d'avui és més per la classe d'associacions d'idees, de sentiments i emocions que desvetllen en la intimitat de cadascú, que no pas per allò que literalment semblen descriure. Això fins passa en el món de la ciència. Una visió geocèntrica del món com la de Ptolomeu, posem per cas, ja sabem que físicament no és certa. Però simbòlicament, "des de la nostra posició d'éssers humans encarnats sobre una terra física, seguim tenint el sentiment que som el centre del univers." (5) La visió simbòlica, el mite, la metàfora, la imatge poètica... constitueixen, doncs, com un joc que en certa manera s'anticipa i, per descomptat, complementa el coneixement intel·lectual i serveix per preservar certs valors que, a l'home, se li mantenen sempre presents.

El joc i el món del sagrat

Les grans savieses orientals fa més de vint-i-cinc segles que es basen en la importància d'aquest joc. Precisament el coneixement suprem, segons els hindús, és la descoberta de que tot el que és multiplicat és un somni de Déu, el *maya*, una paraula que no solament significa il·lusió, sinó també art i poder miraculós. L'Univers dels místics hindús sembla realment un joc (*lila*) que Déu (*l'atman*) juga amb ell mateix. La seva activitat és lúdica. Els qui creien que la mística —i l'art important— és ensopida i que requereix utilitzar cilicis i posar cara de prunes agres, ara tindran la sorpresa de veure que en moments d'èxtasi profund de sobte sorgeix el joc. De cop i volta, com deia el Dant, "tot el que veia em semblava el riure de l'Univers." O com Freud: l'humor no està lluny d'allò que és sublim i elevat.

És important recalcar aquests punts en un temps en què des de les "pseudocultures" de la distracció i del negoci fins a certes doctrines socialitzants mal enteses, sense comptar els vells positivistes i els materialistes vulgars, s'ha procurat desacreditar la mística i l'art que li es semblant, dient que és quelcom trist i fúnebre que paralitza i que només és fruit de la ignorància d'altre temps. Quan al contrari, coincidint amb les noves concepcions científiques, avui se sap que algunes de les més increïbles visions dels místics no solament tenen sentit per a l'home d'avui, sinó que són més amigues de l'alegria vital i de la sana ironia que moltes tendències que se les donen de "progrés". L'entusiasme i l'alegria, com molt bé ho ha fet notar Martí de Riquer, són les primeres característiques a destacar del *Llibre de contemplació* de Llull. Ningú més jaganer i divertit que els místics cent amb els seus *koans* i els seus acudits sorprenents,

com aquell, per exemple, que definia l'essència de Buda llençant un eructe. I també en la nostra tradició segur que alguns folls de Déu, com el nostre Llull, o com aquell sant que sempre reia en combregar, han arribat bromejant al gran joc del Misteri. Una actitud, doncs, que segons sembla no està pas renyida ni amb la més estricta ortodòxia cristiana.

I recordem que tot plegat no són formes de fugir del món sinó precisament de conèixer-lo millor i de ser-hi més presents. El místic no es queda instal·lat com un babau en les seves visions. L'èxtasi místic és un estat transitori. Als "il·luminats" la mateixa mística els porta a una vida més externa, més activa. Abans de conèixer el Zen, diuen els adeptes d'aquesta branca budista, les muntanyes són muntanyes. A mesura que s'avança en l'estudi del budisme, les muntanyes deixen de ser muntanyes. Però quan s'obté el coneixement suprem, les muntanyes tornen a ser muntanyes, vistes però sota una altra llum. Perquè, com observa amb encert Ferrater Mora, en el misticisme no es tracta d'eliminar el món, sinó d'il·luminar-lo. Com després va tenir santa Teresa, en el mateix Llull abundava el sentit de viure pràctic i és conegut que "arribà de vegades a l'humor i a una certa ironia popular" que més tard es prolongà en tota una línia de la literatura catalana, en les contalles de Turmeda i d'Eiximenis, en els sermons de sant Vicenç Ferrer, en la sàtira valenciana, en Jaume Roig... (6), Llull, ens consta, fins inspirà el món misteriós i tragicòmic de J. V. Foix. I a través d'aquest no hi ha dubte que també arriba fins al nostre Brossa.

El paradigma lul·lià

Ramon Llull és el gran model de místic i ensems de científics, de filòsof i de poeta, de contemplatiu i d'home d'acció. Aquesta manera de ser és tan actual que fa que hi hagi obres de Llull que tant semblen precursors de la cibernetica moderna com poesies visuals lletristes. Vegi's sinó l'última part del mateix *Llibre de contemplació* amb tota aquella combinatòria de lletres i de conceptes tan inquietants com jocosos. I no parlem ja del valor anticipatiu que tingué la gran afició de Llull per traduir plàsticament amb diagrames tota la lògica del seu *Ars magna*.

També és ben curiós aquest interès que desperten avui les personalitats que s'han explicat abundantment amb el concurs de les arts visuals o que són tan sensibles al món de la plàstica. Hi ha, és clar, l'afany de fer-se comprendre, de popularitzar certes idees, al qual responen les il·lustracions des de molt llibres miniats medievals fins als gravats en fusta i posteriorment en coure i altres mitjans més moderns dels llibres i làmines impreses. Però també hi ha el fet que el món dels místics, com el de la física moderna, no sempre pot *explicar-se* amb paraules corrents i que sovint *esmostra* millor amb les imatges de la plàstica. La qüestió és que les arts d'aquestes savieses unitàries, des d'algunes cal·ligrafies de l'Extrem Orient fins a certes ornamentacions de màscares i teixits africans, de les pintures del *mandala* tibetanes als gravats dels llibres de Fludd o Blake, és sabut que han tingut una influència molt gran sobre l'art modern. No és per casualitat que Llull figurés ja en el diccionari del surrealisme, i tampoc deu ser perquè sí que l'artista modern ha sentit més atracció per la puresa unitària que de vegades s'endevina en les arts del cristianisme primitiu que pels dualismes i separacions del classicisme vaticà posterior.

Llull és un exemple interessant fins i tot pel seu sentit crític envers les obres dels pintors i escultors i pel seu ideal de bellesa. Llull no creia en la sola bellesa formal perquè sabia que allò que compta és "el contingut del procés psíquic d'associació d'imatges, pensaments i sentiments suggerit per l'objecte contemplat" (7). I així, com en el modern "art povera", arribà a trobar més bellesa en el fens del camp que en la suposada beutat d'una dona de contingut moral incorrecte. Llull trobava espantós que en el món hi hagués tants pintors *malvats* que perdessin el temps amb coses secundàries. I és profètic que Llull utilitzés el mot *malvat*, el qual avui no solament suggereix mal artista sinó mala persona, aquell que pot ser perjudicial per a la societat. Una advertència massa oblidada en els nostres temps en què tot s'accepta sense crítica seriosa que ens previngui dels veritables mals socials que pot causar el mal art.

I en el mateix ordre de coses, diguem finalment, que ens és modèlic que Llull insistís en la importància de pintar només l'essencial, el més profund. Ja sabem que això és independent del sentit que donava Llull a l'essencial i al profund, que per a ell no era altra cosa que la imatge de la creu. Però el model, pres simbòlicament, segueix, com molts altres, essent vàlid. No estaria malament, doncs, que avui també semblés impossible, com li passava a Llull "que'ls pintors pinten ni diboxen ni entallen nulla altra pintura sinó creus" (8). Potser així ens estalviariem moltes de les malvestats que produeixen gran part dels negocis pretesament culturals de la societat industrial que ens ha tocat viure.